

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik :
onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom**
Westerman, J.

Citation

Westerman, J. (2016, December 8). *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom*. De Erfgoeduitgeverij, Utrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/44809>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/44809> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Westerman, Jeroen

Title: De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik : onafhankelijkheidsmonument voor een bisdom

Issue Date: 2016-12-08

Conclusie

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Doornik: argument en monument

In het voorjaar van 1146 maakte Anselmus de lange reis van Rome naar zijn nieuwe bisschoppelijke hoofdstad, nadat hij op zondag *Laetare* door de paus tot bisschop van Doornik gewijd was. In zijn gezelschap reisde ook de jonge kanunnik Letbertus. Onderweg vormden tal van kerktorens in steden en bij kloosters voor de reizigers de richtpunten op hun route. Reeds kilometers voordat zij hun eindbestemming bereikten, kwam de stad Doornik in zicht, van verre herkenbaar aan de monumentale vormen van de grootse kerk die haar voltooiing naderde. Vanaf het begin van de 12de eeuw was er gebouwd aan de nieuwe kathedraal. Het schip was voltooid en de oostpartij overwelfd. De Mariatoren was bijna klaar en de nieuwe vieringtoren stond in de steigers. De moederkerk van het bisdom Doornik kon de eerste eigen bisschop sinds vijf eeuwen ontvangen en haar titel van kathedraal eer aandoen.

Het eerste concept voor de nieuwe kathedraal: een apostolische en koninklijke basilica

Dat de kathedraal bij de aankomst van Anselmus in 1146 overwelfd was en dat de start van de bouw al in het begin van de 12de eeuw geweest moet zijn, is lange tijd niet duidelijk geweest. De datering van de Doornikse kathedraal is de afgelopen 175 jaar veelvuldig onderwerp van wetenschappelijk debat geweest en de monumentale oostpartij werd daarin stevast in de tweede helft van de 12de eeuw gedateerd. Dankzij dendrochronologisch en archeologisch onderzoek in combinatie met een bouw- en architectuurhistorische analyse is het echter mogelijk gebleken om te komen tot een beter onderbouwde datering. Belangrijk element daarin is de dendrochronologische datering van de dakstoelen van het transept tussen 1138 en 1146. Aangezien de houten kappen van beide transeptarmen rusten op de gewelfkruinen en ook hun vormen zich voegen naar de onderliggende gewelven, moeten deze al gereed zijn geweest, voordat de dakstoelen werden gebouwd.

Het midden-12de-eeuwse transept was onderdeel van een grote oostpartij, waartoe ook een rondgesloten koor behoorde. De fundering van dit koor, die tijdens archeologisch onderzoek is teruggevonden onder het huidige 13de-eeuwse koor, laat zien dat het ongeveer even groot was als de nog bestaande transeptarmen. Sporen in het opgaande werk aan de oostzijde van de vieringtoren tonen dat dit koor ook daadwerkelijk bestaan heeft, iets wat in het verleden meermaals in twijfel is getrokken.

De realisatie en voltooiing van de 12de-eeuwse oostpartij vormden de afsluiting van een bouwproces dat enkele decennia eerder was begonnen. Wanneer dat exact was, valt moeilijk te zeggen, maar nadere precisering is wel mogelijk sinds bij opgravingen onder het huidige schip een reeks van voorgangers is blootgelegd, waarvan de meest recente uit de 11de eeuw dateert. Omdat aan de voet van het koor van deze kerk een bisschopsgraf is aangetroffen waarin hoogstwaarschijnlijk bisschop (1068-1098) Radboud lag begraven, zullen de bouwwerkzaamheden aan een nieuwe kathedraal op zijn vroegst rond 1100 zijn gestart. Wellicht was iets eerder begonnen met de funderingen en het vrijmaken en ophogen van het terrein, waarop de kathedraal zou verrijzen.

De eigenlijke bouw ving aan met de westpartij en de buitenmuren van de westelijke zijbeuken van het schip. Het type kapitelen dat hier gebruikt is, komt verder in het schip niet voor en is verwant aan het laat-11de-eeuwse beeldhouwwerk in Normandië. Voor de schippijlers waar

men vervolgens aan werkte, werd overgeschakeld op een heel ander, bijzonder rijk en gevarieerd gedecoreerd type kapitelen met vooral vegetatieve motieven.

Het concept voor deze nieuwe kathedraal, die kort na 1100 in Doornik verrees, bestond uit een grote kruisbasiliek met tweetorenfaçade, vieringtoren en van zijbeuken voorzien transept. De middenbeuk kreeg een prestigieuze, vierdelige opstand – de oudste die bekend is – met zijbeuk, galerij, nissenzone en lichtbeuk. Van dit concept zijn uiteindelijk het gehele schip en de sokkels van de weststorens gerealiseerd. De bouw van de geplande tweetorenfaçade werd boven het galerijniveau gestaakt en de westpartij werd voltooid als een eenvoudige gevel met flankerende traptorentjes.

De tweetorenfaçade vormde een relatief recent motief in de kerkelijke bouwkunst, dat vooral vanaf het einde van de 11de eeuw een steeds hogere vlucht nam. De opzet van de in Doornik geplande façade sloot nauw aan op een aantal laat-11de-eeuwse kerken in Normandië en vooral Engeland. Kenmerkend is dat de torensokkels aan de buitenzijde zorgvuldig geïntegreerd zijn in de opstand van het aangrenzende schip. Ook de toegepaste articulatie van het muurwerk met bogenreeksen vertoont duidelijk verwantschap met de Anglo-Normandische architectuur.

De galerijen van het Doornikse schip zijn ongekend grote en lichte ruimtes en vormen het dominante onderdeel van de rijk vormgegeven opstand. Twee, met elkaar verweven tradities van galerijbouw kunnen binnen de middeleeuwse kerkbouw worden onderscheiden: een apostolische en een koninklijke. Beide gaan terug tot op de vroegste tradities in de monumentale kerkbouw. De apostolische traditie is te vinden bij meerdere grote basilieken die gebouwd werden voor de relieken van belangrijke heilige bisschoppen, die als lokale apostelen werden vereerd. De Saint-Martin in Tours, de Saint-Sernin in Toulouse en de Saint-Remi in Reims zijn belangrijke voorbeelden. Al deze kerken hadden ook een zeer breed transept met zijbeuken. De andere traditie wordt gevormd door kerken die sterk met vorsten verbonden zijn, zoals de kathedralen van Winchester en Canterbury. De opzet van het eerste concept van de Doornikse kathedraal sloot nauw aan bij dat van de kerken in de beide tradities.

Dat het eerste concept van de kathedraal tot een bijzonder prestigieus gebouw moest leiden, blijkt naast de vormenkeuze ook uit de omvang, die een flinke schaalsprong betekende ten opzichte van de 11de-eeuwse voorganger. Daarnaast blijkt het belang van prestige ook uit de rijkdom van de decoratie. In het interieur werd de gevarieerde en rijke vierdelige opstand uitgevoerd met meerdere typen pijlers en boogopeningen met talrijke archivoltten en versierd met een groot ensemble van weelderig bewerkte kapitelen. Hierdoor bevat het Doornikse schip een van de rijkste ensembles van 12de-eeuwse bouwsculptuur in Noordwest-Europa. Het exterieur kreeg een uitgebreide decoratie met lisenen, bogen, lijsten, colonnetten en kapitelen die naar boven toe in rijkdom toeneemt. Er kon geen twijfel over bestaan dat er hier gebouwd werd aan een kerk die zich qua omvang, vormgeving en rijkdom gemakkelijk zou kunnen meten met de andere kathedralen in de kerkprovincie van Reims en daarbuiten.

Opvallend is dat in de ritmiek van de opstand van het Doornikse schip verticale elementen ontbreken, terwijl het in de 11de eeuw steeds gangbaarder was geworden om de middenbeuken van grote kerkgebouwen verticaal te geleiden, al dan niet met het oog op overwelfing.

Overwelfing was in Doornik echter niet voorzien. Het schip kreeg een plafond dat pas in de 18de eeuw werd vervangen door een bakstenen gewelf. Door het houten plafond en vooral door het ontbreken van verticale elementen kreeg het eerste concept van de kathedraal een archaïserend karakter en neemt het een uitzonderlijke positie in binnen de architectuur van zijn tijd. Deze ongebruikelijke keuzes kunnen het beste verklaard worden als bewuste verwijzingen naar de kerkarchitectuur van het vroege Christendom, zodat het gebouw ook het karakter van een eerbiedwaardige basilica kreeg.

Het tweede concept: prestigieuze overwelving

Nadat de funderingen en de eerste bouwlagen van het schip gerealiseerd waren, besloot het kapittel rond 1120 tot een eerste wijziging in het concept: de introductie van stenen gewelven. Deze wijziging is gedocumenteerd door meerdere bouwhistorische sporen aan de westzijde van het transept.

In de overwelving van de middenbeuk van belangrijke kerkgebouwen waren in de eerste decennia van de 12de eeuw spectaculaire stappen gezet. Blijkbaar vormden deze aanleiding om in Doornik een zesdelig en een vierdelig kruisribgewelf te introduceren voor de rechte traveeën van de beide transeptarmen. Dit type overwelving laat verwantschap zien met de Anglo-Normandische architectuur. Met deze conceptwijziging voegde de kathedraal zich in een kleine groep van kerken, die in het begin van de 12de eeuw een kruisribgewelf over de middenbeuken kregen. Ronduit spectaculair was de realisatie van het grote vierdelige gewelf in de vieringlantaarn. Niet eerder was een dergelijk gewelf van die omvang in het vrijstaande deel van een toren gerealiseerd.¹

Onderzoek naar de geschiedenis van overwelving toont aan dat het gewelf lange tijd vooral gebruikt werd voor de meest sacrale delen van het gebouw: de apsis en de crypte, de plaatsen waar relieken bewaard werden. Ook in Doornik werd eerste het heiligste deel van het gebouw overwelfd, namelijk de oostpartij met het hoofdaltaar en het kapittelkoor.

In de middeleeuwse allegorese van het christelijke kerkgebouw werd het gewelf gezien als een hemels baldakijn, dat de heilige plaats beschermde en accentueerde. De hemelse symboliek blijkt ook uit de iconografie van gewelfschilderingen en sluitstenen.

In Doornik vormde de keuze om de oostpartij van de nieuwe kathedraal te overwelven een eerste stap van het kapittel om de sacraliteit van de oostpartij te benadrukken. Hierdoor nam niet alleen het prestige van de gehele kathedraal toe. Het kapittel legde met deze verfraaiing van de oostpartij ook de nadruk op de plek waar het zelf zetelde: het kapittelkoor.

Het derde concept: een grandioze oostpartij

Al vrij snel echter – de westelijke transeptgalerij was amper overwelfd – werden de plannen voor de kathedraal opnieuw gewijzigd, en ditmaal veel radicaler. De in aanbouw zijnde tweetorenfaçade werd opgegeven. Vanaf de nissenzone volgde de opstand van de westpartij die van het schip en werd een eenvoudige façade met twee flankerende traptorens gebouwd. In plaats van twee torens in het westen werd vanaf dat moment aan een monumentale oostpartij gebouwd: een ongebruikelijke triconchale aanleg bekroond door een indrukwekkende vijftorengroep.

Het koor en de beide transeptarmen kregen een apsidiale beëindiging met een omgang, die iets smaller was dan de zijbeuken. De oostpartij behield een vierdelige opstand, maar deze werd ten opzichte van het schip aangepast aan de niveau-indeling van de apsiden en daarom ook verhoogd. Aan weerszijden van de apsiden werden de uiterste traveeën van de transeptzijbeuken de onderbouw van in totaal vier ranke torens, die samen met de robuuste vieringtoren een vijftorengroep vormden.

Toen de hoogte van de lichtbeuk werd bereikt, bleek een aanpassing van de geplande zesdelige respectievelijk vierdelige gewelven noodzakelijk. De dubbeltravee van het transept (en hoogstwaarschijnlijk van het koor) kreeg uiteindelijk een vierdelig kruisribgewelf en de travee tussen de torens een spits tongewelf. Deze wijziging is echter ondergeschikt van aard en daardoor niet beschouwd als een conceptwijziging.

¹ Hoe bijzonder de houten dakstoel van de vieringspits is, valt bij gebrek aan andere voorbeelden niet te zeggen.

Wanneer deze drie planwijzigingen precies plaatsvonden, is niet overgeleverd. Gegeven het feit dat de nieuwe kathedraal niet vóór 1098 begonnen kan zijn en de nieuwe oostpartij kort vóór of in 1146 overwelfd was, was voor de bouw van de kathedraal ruim 40 jaar beschikbaar. Het is aannemelijk dat de grote conceptwijziging, namelijk het opgeven van de tweetorenfaçade ten faveure van een monumentale oostpartij, omstreeks 1120 heeft plaatsgevonden. Kort daarvoor was al besloten om het transept, en hoogstwaarschijnlijk ook het toen geplande koor, te overwelfen. Het moment waarop men, aangekomen bij het niveau van de lichtbeuk, besloot om een ander type overwelfing te kiezen zal eind jaren '30 zijn geweest.

De hedendaagse verschijningsvorm van de Doornikse kathedraal is een complex gebouw dat in grote lijnen het resultaat is van drie grote bouwprojecten. Vooral in het interieur lijkt het er in de huidige situatie op alsof het transept 'slechts' een – weliswaar zeer indrukwekkende – overgangszone is tussen het vroeg-12de-eeuwse schip en het 13de-eeuwse koor. De westzijde van het transept wordt nog in belangrijke mate bepaald door de opzet van het oudere schip, terwijl de oostzijde ingrijpend is aangepast bij de bouw van het 13de-eeuwse koor. Dit geeft echter een vertekend beeld van de 12de-eeuwse kerk. Het transept en het totale 12de-eeuwse koor vormden oorspronkelijk één ensemble. Wie omstreeks 1150 vanuit het schip de viering in liep, zag links, rechts en vóór zich drie imposante, nagenoeg identieke bouwdelen. De apsiden en de drie rechte beukdelen, die in de viering op grandioze wijze samenkwamen, hadden alle een vierdelige opstand met gelijke niveaus. Deze ongewoon monumentale oostpartij was geheel overwelfd.

Ook aan de buitenzijde moeten de drie apsiden sterk zijn opgevallen. Kerken op een triconchale plattegrond waren sowieso niet erg gangbaar, maar er is geen ander ouder voorbeeld bekend met de schaal van de Doornikse kathedraal. Meer nog dan door de apsiden, werd de Doornikse oostpartij uitwendig gedomineerd door zijn indrukwekkende vijftorengroep. Deze bestaat uit een robuuste vieringtoren op de kruising van de kerk, die geflankeerd wordt door vier slankere en hogere transepttorens. Uitzonderlijk is dat alle vier de torens van de oostpartij werden voltooid, dit in tegenstelling tot andere ambitieuze veeltorengroepen van middeleeuwse kathedralen.

Een halve eeuw onafhankelijkheidsstrijd

De reis van bisschop Anselmus van Rome naar Doornik markeerde het einde van een emancipatiestrijd van het bisdom Doornik, die minstens een halve eeuw had geduurd. Sinds eind 11de eeuw had de Doornikse Kerk alles in het werk gesteld om de vijf eeuwen oude personele unie met het niet-aangrenzende bisdom Noyon te beëindigen. Hoe die unie ooit tot stand is gekomen, is niet achterhaald. Ook in de 11de eeuw was dit niet meer bekend, zodat bisschop (1068-1098) Radboud in zijn nieuwe versie van de *Vita Medardi* de vereniging van de beide zetels kon verklaren uit de eigen keuze van de Doornikzanen voor de heilige bisschop van Noyon Medardus. Door zelf een bul te laten fabriceren, waarin paus (1061-1073) Alexander II de unie zou hebben bekrachtigd, probeerde Radboud de unie te bestendigen. Beide acties wijzen voor het eerst, zij het indirect, op de groeiende onafhankelijkheidsaspiraties in Doornik. Ook de aandacht die Radboud in zijn *Vita Medardi* als eerste schenkt aan de tot dan toe nauwelijks bekende Eleutherius, wijst op een nog opkomende verering voor deze eerste bisschop van Doornik en hiermee mogelijk ook op onafhankelijkheidssentimenten.

Hoewel er vanaf de 7de eeuw sprake was van een gezamenlijke bisschop van Noyon en Doornik, bleven de bisdommen zelfstandige eenheden. Het bisdom Doornik ontwikkelde zich als een volwaardig bisdom met diocesane structuren, een kathedraal en een kathedraalkapittel. Door het ontbreken van een eigen bisschop had Doornik echter geen exclusieve eigen bisschoppelijke heiligen gekregen, zoals andere bisdommen die wel hadden. Vanaf eind 9^e eeuw waren de relieken van Nicasius, een heilige aartsbisschop van Reims, het belangrijkste onderpand van de Doornikse kerk, totdat deze halverwege de 11de eeuw op merkwaardige wijze verdwenen.

Tegen het einde van de 11de eeuw kwam in Doornik kennelijk de sterke wens op om weer een eigen bisschop te hebben. De (her)stichting van het bisdom Atrecht in 1094, die snel en bijzonder soepel verliep, moet een belangrijke impuls zijn geweest voor de aspiraties van de Doornikzanen. Bij de oprichting van het bisdom Atrecht kregen zij de verzekering van Urbanus II dat hij de personele unie met Noyon slechts bevestigde voor de duur van het episcopaat van bisschop Radboud, maar uiteindelijk kan de paus deze belofte niet gestand doen. De diplomatieke missies van de Doornikse clerus vonden bij achtereenvolgende pausen een welwillend oor. Paschalis II besloot in 1113 zelfs tot het einde van de unie, maar door sterke oppositie van de Franse koning en obstructie van de aartsbisschop van Reims lukte het niet om deze gerealiseerd te krijgen. Toen in 1121 paus Calixtus II op verzoek van koning Lodewijk VI de unie van de bisdommen in een bul bekrachtigde, leek onafhankelijkheid voor het bisdom Doornik onbereikbaar dan ooit. Het was omstreeks deze tijd dat in Doornik besloten moet zijn tot de bouw van de monumentale oostpartij.

‘Hemelse interventie’ zorgde voor een doorbraak in de onafhankelijkheidsstrijd in 1141. In dat jaar zou de heilige Eleutherius, in het gezelschap van heilige bisschoppen van Noyon (en Doornik), aan de jonge kanunnik Hendrik zijn verschenen. Deze eerste verschijning vond plaats in de *nova fabrica* (het nieuwe werk), waarmee waarschijnlijk de inmiddels bijna voltooide oostpartij werd bedoeld. Eleutherius was weliswaar bekend uit de *Vita Medardi*, maar over hem was verder niets op schrift gesteld. Tijdens deze eerste en twee volgende verschijningen dicteerde Eleutherius het verhaal van zijn leven, van zijn wonderen en van de vondst en overbrenging (translatio) van zijn relieken. Tot slot voorspelde hij dat Doornik weldra een eigen bisschop zou krijgen.

De ‘heilige interventie’, waarschijnlijk zorgvuldig geënceneerd onder leiding van Herman, emiritus-abt van het Sint-Maartensklooster, gaf aan de onafhankelijkheidsstrijd hernieuwde dynamiek. Na toestemming van Innocentius II werd in Doornik in 1142 een nieuwe bisschop gekozen. Maar opnieuw weigerde de metropoliet in Reims hem te wijden. Met steun van Bernardus van Clairvaux beëindigde Eugenius III uiteindelijk in 1146 de unie en wijdde in Rome Anselmus, abt van Saint-Vincent in Laon, tot bisschop van Doornik. Vanuit Noyon werd daarna nog enkele malen vruchteloos geprobeerd de unie te herstellen. Toen in 1171 de Doornikse kathedraal werd gewijd, was de eigen bisschopszetel stevig verankerd.

Opvallend is de rol die de kathedraal speelt op het beslissende moment van de strijd.

Eleutherius verschijnt er drie keer: één keer in de *nova fabrica* en tweemaal in de sacristie, waar zijn relieken werden bewaard. Deze verbondenheid van de heilige bisschop met de op monumentale wijze vernieuwde moederkerk werd op bijzondere wijze tot uitdrukking gebracht in de iconografie. Eleutherius kreeg als heiligenattribuut een model van de kathedraal, bestaande uit de dominante vijftorengroep.

Betekeningen van de kathedraal: de interpretatie van de drie achtereenvolgende concepten

Drie achtereenvolgende bouwconcepten hebben ten grondslag gelegen aan de 12de-eeuwse kathedraal. De gevolgen van een laatste planwijziging, de keuze van een aangepaste gewelfvorm in de middenbeuk van het transept, waren namelijk beperkt. Deze aanpassing om constructieve redenen betreft geen wijziging van het concept.

Voor de eerste grote planwijziging tijdens de bouw van de kathedraal, die ook de overwelving betrof, ligt dat anders. Toen werd besloten om – in tegenstelling tot het houten plafond zoals in het schip – de oostpartij in steen te overwelfen. In de eerste decennia van de 12de eeuw waren de brede middenbeuken van enkele belangrijke kerken voor het eerst overwelfd met een kruisribgewelf (Caen, Durham). De overwelving voegde de betekenis van het stenen gewelf als hemelgewelf toe aan de gehele oostpartij, het meest sacrale deel, van de nieuwe kathedraal.

De eerste conceptwijziging

De overwelving van de oostpartij vormde een eerste aanpassing van het oorspronkelijke concept voor de 12de-eeuwse Doornikse kathedraal. Van dit ambitieuze eerste concept, dat bestond uit een grote kruisbasiliek met tweetorenfaçade, een transept met een vieringtoren en zijbeuken en een vierdelige opstand, is de context hierboven al gedeut. Het moest een gebouw worden met koninklijke en apostolische uitstraling, dat waardig was om als kathedraal te dienen voor een zelfbewust en onafhankelijk bisdom. De nauwe verwantschap met de grafkerken van “lokale” apostelen, zoals Martinus in Tours en Remigius in Reims, wijst erop dat deze kerk mogelijk toen al de monumentale schrijn moest worden van de nieuwe patroonheilige van Doornik, de heilige Eleutherius. Tegelijkertijd situeerde het Doornikse kapittel zich met deze kerk in een koninklijke traditie, waarmee ook benadrukt werd dat Doornik, net als de meeste andere bisdommen van de kerkprovincie Belgica Secunda, een koninklijk bisdom was, dat tot de regalia behoorde. Dat laatste was niet onbelangrijk, omdat de Franse koning zich tegen het einde van de personele unie keerde.

De tweede conceptwijziging

De tweede en belangrijkste conceptwijziging in de geschiedenis van de kathedraal leidde tot het derde concept. Hiertoe werd besloten omstreeks 1120, in een tijd waarin de kans om spoedig een eigen bisschop te verkrijgen voorlopig geheel verkeken leek. Op dat moment werd voor de nieuwe oostpartij gekozen voor een combinatie van twee, ieder voor zich al uitzonderlijke bouwschema's. Beide, de triconchale of klaverbladaanleg en de vijftorengroep in quincunx-opstelling, zijn schema's die een lange traditie hebben in de christelijke kunst en architectuur.

Het derde concept: de triconchale plattegrond

De triconchale plattegrond werd vanaf de vroegchristelijke tijd vooral bij mausolea, grafkerken, gedachteniskerken (*memoriae*) en reliekenkapellen toegepast. Hij kan als een afgeleide beschouwd worden van de tetraconch, de vierpas, die – dankzij zijn centralistische en symmetrische vorm – bij uitstek geschikt was om de christelijke kosmische stad, het Hemelse Jeruzalem, te representeren. In middeleeuwse afbeeldingen wordt deze vorm ook zo gebruikt. De triconchale aanleg vormt in deze optiek een opengebroken tetraconch, waarop een langwerpige ruimte aangesloten kan worden. Op die manier wordt de kosmische symbolische betekenis van de tetraconch in de plattegrond verbonden met die van het christelijke kruis. Zo biedt het triconchale schema de praktische mogelijkheid om bij een kerkgebouw een schip te realiseren dat, onder andere, de noodzakelijke plaats biedt aan een menigte gelovigen.

De drieapsidenaanleg is vooral toegepast in Italië en het oostelijke Middellandse Zeegebied. In West- en Midden-Europa is de monumentale triconchale aanleg vrij zeldzaam, in het bijzonder bij een kathedraal. Lange tijd is gedacht dat de herkomst van de triconchale plattegrond van de Doornikse oostpartij in Noord-Italië of het Rijnland gezocht moest worden. Er blijken echter weinig argumenten te vinden voor een relatie van deze gebouwen met de Doornikse kathedraal. Uit het onderzoek is daarentegen gebleken dat in het bijzonder drie, waarvan twee in Noord-Frankrijk gelegen, kerken een rol kunnen hebben gespeeld als voorbeeld voor deze triconchale aanleg: de Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, de Saint-Lucien bij Beauvais en de Santi Apostoli in Rome. De eerste was de voornaamste koningskerk van de eerste generaties Merovingers, onder wie Chilperik I, die in Doornik werd vereerd als schenker van de kern van het kapittelbezit (*Donatio Chilperici*). Ook de abdij van Saint-Lucien voerde, net zoals het Doornikse kapittel, de kern van zijn bezit terug op een schenking van Chilperik I. Daardoor konden de kanunniken van Doornik zich in hoge mate identificeren met de geschiedenis en de positie van de Saint-Lucien. Bovendien boden de beide kerken een eigentijds voorbeeld van een triconchale aanleg als plattegrondschemata dat geassocieerd werd met de vroegchristelijke architectuur en de gedachtenis aan martelaren en heiligen.

Naast deze twee kerken is ook de Santi Apostoli in Rome van belang. Deze kerk, een van de belangrijkste basilieken in de Eeuwige Stad, bezat een 6de-eeuwse triconchale aanleg met omgang, zo is pas recentelijk vastgesteld. Vanwege dit laatste is deze kerk niet eerder in verband gebracht met de Doornikse kathedraal. Door de receptie van de Santi Apostoli in het nieuwe concept van de kathedraal werd een kerk geïncorporeerd die de gehele Latijnse Kerk kon representeren, waardoor Eleutherius in die context kon verschijnen als lokale opvolger van de apostelen.

De associatie van de drieapsidenaanleg met de apostelen was bijzonder geëigend voor Doornik, waar Eleutherius, ondanks het eerdere missiewerk van de heilige Piatius in het Doornikse, ook gold als een lokale apostel. Naast Saint-Germain en Saint-Lucien laat een aantal andere 11de- tot 13de-eeuwse kerken in West-Europa zien hoe betekenisvol het triconchale schema ook in die tijd nog was voor een grafkerk of memoriebouw, zoals de Sankt Maria im Kapitol voor de vereerde stichteres Plectrudis, de kathedraal van Noyon voor de heilige Eligius of de abdij van Châalis voor graaf Karel de Goede van Vlaanderen en de bisschoppen van Senlis.

De sterke link tussen het triconchale concept en de funeraire architectuur, zoals grafkerken en *martyria*, moet ook het uitgangspunt zijn geweest voor de conceptie van de oostpartij van de hiervoor genoemde kerken, die Christus' discipelen (Santi Apostoli) of hun lokale, middeleeuwse volgelingen (Saint-Germain, Saint-Lucien) moesten representeren. Zo ook in Doornik, waar de heilige 'apostel' Eleutherius in de Merovingische tijd bisschop van een zelfstandig bisdom was geweest. Eleutherius werd de hoeder van de bisschoppelijke status van de kathedraal en daarmee de pleitbezorger van de terugkeer van een eigen en onafhankelijke Doornikse bisschop. Zijn tot dan toe onbekende relieken werden vanaf het einde van de 11de of begin van de 12de eeuw in de kathedraal vereerd. Een prestigieus *martyrium*-achtig gebouw, een apostel waardig, kon bijdragen aan de promotie van zijn cultus en daarmee aan de ambitie van Doornik om weer een zelfstandig bisdom te worden.

Aldus representeerde het triconchale concept in Doornik het eerbiedwaardige vroegchristelijke verleden van de Doornikse Kerk en zijn als stichter vereerde patroonheilige Eleutherius. Tegelijkertijd werd ook de relatie met de Merovingische koningen gerepresenteerd, in het bijzonder met Chilperik I. Dat laatste was voor het kapittel van bijzonder gewicht, omdat de koninklijke oorsprong beschouwd werd als een krachtige verankering van het kapittelbezit. In de loop van de 12de eeuw werd in Doornik namelijk steeds grotere betekenis toegekend aan deze koning, die als wereldlijke stichter van het kapittelvermogen werd beschouwd. Zijn gedachtenis werd als die van een heilige gevierd, terwijl zijn beeltenis het kapittelzegel sierde.

Het derde concept: de quincunx van vijf torens

Op de eerbiedwaardige, oude triconchale aanleg verrees een vijftorengroep als een zeldzaam expliciete uitbeelding van de hemelstad. In de 11de en 12de eeuw worden bij veel kerken ensembles van meerdere torens gebouwd, maar voorzover bekend, nimmer zo imposant en zozeer als een eenheid geconcipeerd als in Doornik, waar de centrale vieringtoren omringd wordt door vier transepttorens. De uitvoering van dit concept sluit overigens aan bij de torenbouw in Normandië en Noord-Frankrijk.

De vijftorengroep is aangelegd volgens het schema van de quincunx: vier elementen op de hoeken van een denkbeeldig vierkant (of rechthoek) met een vijfde element in het midden. Uit de bestudering van de middeleeuwse kunst blijkt dat de quincunx veelvuldig voorkomt als voorstelling van het Hemelse Jeruzalem, die bestaat uit een centrale toren omringd door vier torens. Het is betekenisvol dat het schema niet alleen wordt gebruikt voor miniaturen van de hemelstad, maar ook voor aardse steden, voornamelijk op stadszegels, waarop de desbetreffende steden met behulp van dit schema worden voorgesteld en aldus als het Hemels Jeruzalem worden gerepresenteerd. In de gebouwde architectuur zijn quincunxen in het Westen uitzonderlijk, maar in de Byzantijnse architectuur zijn er talrijke koepelkerken waarbij de quincunx aan de groepering van de koepels ten grondslag ligt. Gebouwde quincunxen met torens zijn zeldzaam. Een bijzonder fraai voorbeeld is de laat-12de-eeuwse slotkerk van Kalundborg. Maar de quincunx is ook al in de vroegchristelijke kerkbouw toegepast en wel in twee prominente 4de-eeuwse kerken. Beide waren belangrijke kerken in Romeinse hoofdsteden en hadden een veeltorengroep in de vorm van een quincunx: de liturgische kern van de Dom van Trier en de San Lorenzo in Milaan. Dichter in plaats en tijd bij Doornik zijn de veeltorengroepen op een quincunxschema bij een aantal kerken in Engeland, zoals in Winchester, Canterbury en Ely.

De quincunx als representant van de kosmos is aanwezig in de (bouw)kunst van vele culturen, niet alleen in de christelijke beschavingen. Een indrukwekkend voorbeeld is het, gelijktijdig met de Doornikse kathedraal gebouwde, tempelcomplex van Angkor Wat, dat de kosmische status van de bouwheer als god-koning representeert. Specifiek binnen de context van de middeleeuwse allegorese maken de Doornikse torens door hun opstelling in een quincunx op monumentale wijze zichtbaar dat het gebouw de aardse voorafbeelding is van het Hemelse Jeruzalem, de christelijke kosmische stad. Het is een sacrale plaats waar de verbinding tussen hemel en aarde tot stand komt. Het kerkgebouw, dat in het ritueel van de kerkwijding wordt opgenomen in de kosmische orde, vormt er tegelijkertijd de representatie van.

Het belang van de vijftorengroep als pars pro toto en essentie van de gehele kathedraal zou ook zichtbaar worden in het attribuut van de nieuwe patroonheilige die Doornik in de 12de eeuw had gekregen. Sint Eleutherius kreeg, zoals hiervoor reeds aangestipt, een model van de kathedraal, een centraalbouw met vijf torens, als attribuut in handen.

Dat de torengroep het merkteken van de kathedraal vormde, verklaart ook mede waarom bij de nieuwbouw van het koor halverwege de 13de eeuw ervoor gekozen werd om aan te sluiten bij de bestaande bouw. Het handhaven van oudere bouwdelen staat in contrast met de gang van zaken elders in Noord-Frankrijk, waar bij de meeste 12de- en 13de-eeuwse nieuwbouwprojecten de oude kathedraal volledig werd gesloopt. Weliswaar was het ook in Doornik de bedoeling geweest om na het koor ook het transept, en daarna ongetwijfeld het schip, geheel of gedeeltelijk te herbouwen in de nieuwe vormen. De wijze waarop het nieuwe koor aansluit op het oude transept laat zien dat het de vijftorengroep behouden moest blijven.

Het historische krachtenveld

De bouw van een nieuwe kathedraal is een complexe onderneming, waarbij vele partijen betrokken zijn, als initiatiefnemer, medestander of opponent. Het zou een vergissing zijn om te denken dat de bouw van de Doornikse kathedraal in de 12de-eeuw zich in een eendimensionale context van de onafhankelijkheidsstrijd afspeelde. Het Doornikse kapittel had alle reden om ook in relaties tot anderen zijn positie te verankeren in de architectuur van de kathedraal. De Merovingische oorsprong van het kapittelbezit en de machtspositie van de Kerk waren van groot belang. Op het niveau van de kerkelijke instellingen had het kapittel te maken met de (her)stichting van de Sint-Maartensabdij, die niet alleen op de inwoners van de stad, maar ook op talrijke kanunniken een grote aantrekkingskracht uitoefende. Op het niveau van het wereldlijk gezag werd het kapittel geconfronteerd met de opkomst van de burgerij, die in de eerste helft van de 12de eeuw steeds meer macht kreeg. De positie van deze nieuwe (tegen)speler manifesteerde zich onder andere in de bouw van het stedelijk belfort, dat eind 12de eeuw als trotse toren naast de kathedraal verrees.

In algemene zin is de nieuwe kathedraal de uitdrukking van het toegenomen gewicht van de Kerk van Doornik, die zich einde 11de, begin 12de eeuw steeds verder ontwikkelde. Het bisdom mocht dan van de 6de tot de 11de eeuw een complete diocesane structuur hebben ontwikkeld, de Kerk was in de stad Doornik minder aanwezig en voornaam dan in andere kathedraalsteden. Wat dit betreft werd er vanaf het einde van de 11de eeuw een inhaalslag gemaakt. Met de (her)stichting van het Sint-Maartensklooster en later de Sint-Medardusabdij en de opbouw van de parochies ontwikkelde zich in de stad een waardige kerkelijke topografie. Met de jaarlijkse Grote Processie ontstond vanaf 1090 een vorm van stadsliturgie, waarvan de reikwijdte al snel over de stadsgrenzen heen ging.

In een nog breder perspectief is het opmerkelijk te constateren dat in de context van de kerkhervorming en de Investituurstrijd in Frankrijk de radicale conceptwijziging van de Doornikse kathedraal omstreeks 1120 op architecturale wijze de strijd tussen de wereldlijke en de kerkelijke macht verbeeldt. In de traditie van de middeleeuwse kerkbouw, voortkomend uit de keizerlijke kapel in Aken, was de westpartij bij uitstek het symbool van de wereldlijke heerser. De westpartij met de loge op de verdieping representeerde de kerkelijke of wereldlijke heerser die de scepter zwaaide over de institutie of er de voogd van was. Het opgeven van de tweetorenfaçade in Doornik betekende een reductie van het belang van de westelijke pool van de kathedraal, die vooral met de wereldlijke macht (*regnum*) werd geassocieerd. Het accentueren van de oostpartij legde alle nadruk op het liturgisch centrum met het hoofdaltaar, het priesterkoor en het kanunnikenkoor, de plaatsen van de geestelijke macht (*sacerdotium*).

Daarmee benadrukte het kapittel niet alleen de eigen plaats in de kathedraal – het zat immers centraal in de nieuwe oostpartij – ook pretendeerde het door middel van de architectuur dat het grote belang van de eigen bisschop gelegen was op het geestelijke vlak. Ook in de bronnen over de diplomatieke missies die de Kerk van Doornik ondernam om een eigen bisschop te krijgen, werd hier de nadruk op gelegd. Zo onderstreepte Herman van Doornik de spirituele nood in het bisdom door te stellen dat er al honderdduizend gelovigen overleden waren zonder vormsel en dat veel zware misdadigers niet de vereiste openbare penitentie ten overstaan van de bisschop hadden kunnen doen.

De 12de-eeuwse kathedraal van Doornik lijkt vanuit modern standpunt gezien een grote paradox. Het enorme nieuwe gebouw, waarmee voor toekomstige kathedralen in Noord-

Frankrijk een standaard werd gezet, betekende in vele opzichten een breuk met de gebouwde voorgangers, die door de ophoging van het maaiveld diep onder de grond verdwenen. Tegelijkertijd moest het in zijn architectuur de eerbiedwaardige ouderdom van de Kerk van Doornik en de oorspronkelijke zelfstandigheid van de bisschopszetel representeren. Met de triconchale aanleg, die verwijst naar de martyrium-vorm uit de eerste eeuwen van het christendom, werd teruggегреpen op het ideaal van de oorspronkelijke, apostolische Kerk en de eigen stichter-heilige. In combinatie met de vijftorengroep – een concept dat elders ook werd toegepast, getuige de traditie in de Beatus-handschriften – wees de Doornikse kathedraal, als representatie van het Hemelse Jeruzalem, ook vooruit, naar de nederdaling van de Hemelse Stad op aarde en de komst van het vrede-rijk aan het einde der tijden.

Epiloog: een problematisch voorbeeld voor de 12de-eeuwse Noord-Franse kathedralen

De invloed van de Doornikse kathedraal was groot als het gaat om de schaal van de Noord-Franse kathedralen. De kathedraal, die in de eerste helft van de 12de eeuw in de Noordelijke Schelde-stad was verrezen, was van spectaculaire omvang. Voorzover bekend was zij bij voltooiing de grootste kathedraal van de Noord-Franse kerkprovincies. Daarmee behoort Doornik tot het begin van de bouwwedijver die zich vanaf de jaren '40 van de 12de eeuw in het Franse koninkrijk voltrok en die eind 12de eeuw zou resulteren in het gigantisme van de kathedralen van Soissons en Chartres. De standaard die in Doornik gezet was, bleek onontkoombaar.

Als afzonderlijk schema werd de triconchale aanleg wel nagevolgd bij andere kathedralen. In de tweede helft van de 12de eeuw werd deze toegepast bij de kathedralen van Noyon, Kamerijk en Soissons. Daarbij werd teruggегреpen op dezelfde kerken die voor Doornik tot voorbeeld waren geweest. De triconchale aanleg van Noyon is een receptie van Saint-Germain-des-Prés bij Parijs, terwijl voor Kamerijk en Soissons de Saint-Lucien bij Beauvais waarschijnlijk een belangrijk voorbeeld is geweest. Maar juist het feit dat in Doornik de triconchale aanleg voor het eerst in West-Europa bij een kathedraal werd toegepast, maakte dat deze vorm voortaan ook gebruikt kon worden in het bouwconcept van andere bisschopskerken. Zeker in de rivaliserende Schelde-stad Kamerijk zal de bouw van de Doornikse kathedraal met meer dan gewone belangstelling gevolgd zijn. De ultieme reden waarom dit triconchale schema bij deze drie Noord-Franse kathedralen werd toegepast, ligt mogelijk in de verwijzing naar het eigen vroegchristelijke en Merovingische verleden. Bij latere kathedralen werd het niet meer toegepast, waaruit blijkt dat de Doornikse oostpartij een zeer specifieke realiteit representeerde, die slechts ten dele voor enkele andere bisdommen opging.

De veeltorengroep kreeg meer navolging, in de eerste plaats in de kathedraal van Laon, waarvan het oorspronkelijke, midden-12de-eeuwse concept (met apsidiaal gesloten koor) sterk geënt is op de Doornikse kathedraal. Drijvende kracht achter de nieuwbouw van de kathedraal van Laon was Gautier de Mortagne, deken (1142-1155) van het kathedrale kapittel in Laon op het moment dat daar besloten werd tot de bouw van de nieuwe kathedraal. Gauthier, afkomstig uit Mortagne nabij Doornik, was tot 1155 ook kanunnik van de Doornikse kathedraal. In plaats van apsiden kregen beide armen van het transept in Laon een rechte façade met transeptportalen. Deze combinatie zou niet veel later in Chartres, en daarna in Reims, Saint-Denis en Rouen rijk uitgewerkt worden. Bij geen van deze latere ensembles werden echter uiteindelijk torens gebouwd die boven de goot van de middenbeukdaken uitkwamen. Ook in Laon bleef aan elke transeptfaçade een van beide torens incompleet.

Een karakteristiek onderdeel van de Doornikse kathedraal vormt ook de vierdelige opstand. Deze werd tot het einde van de 12de eeuw in bijna alle nieuwe kathedralen in de Reimser kerkprovincie gerealiseerd.² Ook in enkele kerken daarbuiten, zoals de kathedralen van Parijs, Rouen en Meaux en mogelijk ook in de abdijkerk van Saint-Denis, werd de vierdelige opstand toegepast.

De receptie van onderdelen van het Doornikse concept betekent een erkenning van het succes van de architectuur van de Doornikse kathedraal. De desbetreffende elementen, te weten de omvang, de veeltorengroep, de vierdelige opstand en – in mindere mate – de triconchos, waren om diverse redenen toepasselijk bevonden om gerecipieerd te worden in het concept van diverse kathedralen binnen en deels ook buiten de Reimser kerkprovincie.

Dat het concept van de Doornikse kathedraal, en in het bijzonder dat van de oostpartij, zeer particulier en specifiek op de plaatselijke situatie en ambities toegesneden was, blijkt echter uit het ontbreken van navolging van het complete concept. Voorzover bekend werden in geen enkele andere middeleeuwse kerk op vergelijkbare wijze de triconchale aanleg en veeltorengroep gecombineerd. In geen enkele andere Noord-Franse kathedraalstad speelde de kwestie van een eigen bisschop³ of het promoten van een eigen heilige, zoals in Doornik. In de meeste andere bisdommen waren er sinds mensenheugenis heilige bisschop-stichters, zoals Lucianus in Beauvais, of andere machtige bisschop-heiligen uit de vroege geschiedenis die pontificale beschermheiligen van het bisdom waren, zoals Vedastus in Atrecht, Firminus in Amiens, Omarus in Terwaan, Gaugericus in Kamerijk, Sixtus, Nicasius en Remigius in Reims en Medardus, Acharius en Eligius in Noyon. In die heilige litanie kon Doornik, dankzij de heilige bisschop Eleutherius, voortaan zelfbewust zijn plaats innemen.⁴ Het is de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal die dat Doornikse zelfbewustzijn het meest zichtbaar heeft verbeeld. In de onafhankelijkheidsstrijd vervulde de imposante moederkerk de rol van een groots argument vóór de eigen bisschopszetel. En sinds die onafhankelijkheid bereikt is, vormt de kathedraal er het levende monument van.

² Alleen de bescheiden kathedraal van Senlis kent geen vierdelige opstand. Hoe de opstand was van het nieuwe koor dat aartsbisschop Samson halverwege de 12de eeuw aan de kathedraal in Reims liet bouwen, is niet bekend. De vierdelige opstand in de abdijkerk van Saint-Remi, waarmee de kathedraal voortdurend in broederlijke wedijver verkeerde, zou erop kunnen wijzen dat ook de kathedraal een vierdelige opstand had.

³ Mogelijk speelde deze kwestie nog met betrekking tot de abdijkerk van Mouzon, die wellicht rond 1200 beoogd was als 12de suffragaankerk van de kerkprovincie Reims. De abdij werd gebouwd in een stijl die als bewust archaïserend kan worden beschouwd. Zie: Kimpel & Suckale 1990a: p.432.

⁴ De heilige Piatius van Seclin was de apostel van het Doornikse, maar geen bisschop.

